

CHALLENGES OF SAFEGUARDING AND DIGITAL ACCESS TO LOCAL MEMORIAL, GENEALOGICAL ART FORMS AND CULTURAL HERITAGE

Mirena Todorova-Ekmekci¹, Galina Bogdanova², Liana Galabova³

¹*Institute of Ethnology and Folklore Studies with Ethnographic Museum, Bulgarian Academy of Sciences, Bulgaria*

²*Institute of Mathematics and Informatics, Bulgarian Academy of Sciences, Bulgaria*

³*Independent Researcher, Bulgaria*

ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА ПРИ ОПАЗВАНЕ И ДИГИТАЛЕН ДОСТЪП НА ФОРМИ НА МЕСТНО ГЕНЕАЛОГИЧНО, МЕМОРИАЛНО ИЗКУСТВО И КУЛТУРНО НАСЛЕДСТВО

Мирена Тодорова-Екмекджи¹, Галина Богданова², Лиана Гълъбова³

¹*Институт за етнология и фолклористика с Етнографски музей, Българска академия на науките, България*

²*Институт по математика и информатика, Българска академия на науките, България*

³*Независим изследовател, България*

Abstract: *This paper examines specific practices for presenting, preserving, and enhancing equal accessibility to visual information through digitization of genealogical, memorial, and creative information and art forms, their significance to the community, and ways of presentation and preservation. Local genealogical heritage in Bulgaria is at risk given the prevailing interest primarily in biographical information related to imposed elites and famous personalities of the past and the lack of wide digital accessibility to important memorial heritage and art, known and visible only at the local level. The lack of interest in local memory on the everyday life of ordinary individuals and low-level social groups is irrelevant to global processes in the field of microhistorical and information and communication studies. A variety of contemporary examples and approaches for the preservation, presentation and use of local historical data and visual information*

demonstrate the possibilities for wide accessibility and socialization through better presentation and digitization. This ensures information equality for people with disabilities. Popular art is a cultural field of innovation and transformation, and the dynamics of its expressions and forms are difficult to reconcile with the sustainability required for the memorial and genealogical dimensions of traditional and normative creative processes of the past. In Bulgaria, as well as abroad, there are already opportunities for funding, better presentation, socialization and preservation of cultural heritage, genealogical commemoration, memorial and even street and digital art. The authors explore some attitudes, challenges and possible perspectives for improved and innovative presentation of local history, heritage and art and better awareness.

Keywords: Safeguarding; Local Memory; Visual Data; Genealogy; Cultural Heritage; Art Forms; Digitalization; Accessibility.

Резюме: Този доклад разглежда специфични практики за представяне, съхраняване и подобряване с равнопоставена достъпност до визуална информация чрез дигитализация на генеалогична, мемориално творческа информация и форми на изкуство, значението им за общността и начини на представяне и опазване. Местното генеалогично наследство в България е в риск предвид преобладаващия интерес предимно към биографична информация, свързана с наложени елити и известни личности от миналото и липсваща широка дигитална достъпност до важно мемориално наследство и изкуство, познато и видимо само на локално ниво. Липсата на интерес към локалната памет върху ежедневието на обикновените индивиди и нискослоевите социални групи е нерелевантно за глобалните процеси в областта на микроисторическите и информационно-комуникационни изследвания. Разнообразие от съвременни примери и подходи за опазване, представяне и използване на местни исторически данни и визуална информация демонстрират възможностите за широка достъпност и социализация чрез по-добро социализиране и дигитализация. Това осигурява информационно равенство за хора с увреждания. Популярното изкуство е културно поле на иновация и трансформация и динамиката на неговите изрази и форми е трудно съвместима с устойчивостта, необходима за мемориалните и генеалогичните измерения на традиционните и нормативни творчески процеси от миналото. Вече и в България, както и в чужбина, има възможности за финансиране, по-добро представяне, социализация и опазване на културното наследство,

генеалогично възпоменание, мемориалното и дори улично и дигитално изкуство. Авторите изследват някои нагласи, предизвикателства и възможни перспективи за подобро, улеснено и иновативно представяне на местната история, локално наследство и изкуство и подобряване на знанието за него.

Ключови думи: *опазване; локална памет; генеология; визуална информация; културно наследство; форми на изкуство; дигитализация; достъпност.*

Въведение

Основа на това проучване са примерни ситуации в практиката на опазване, представяне и дигитализация на мемориално изкуство и наследство, при които изкуството и творците подпомагат мемориализацията и краезнанието със своите произведения или при които се съхранява оставеното от тях наследство и се почита паметта им. Във фокуса на интереса ни са отделни елементи и детайли на тези процеси, в търсене на положителни модели и тенденции на оптимален към даден момент равнопоставен достъп до визуална родова и краеведска информация с перспективи към развитие и очертаване на иновативен модел с информационна и комуникационна стойност.

Документирането и представянето на мемориалното изкуство и наследство е част от опазването му като общо благо и непреходна ценност. Тези процеси са съпроводени с музеифициране, с практика на осъвременяване, предполагаща девалвация и преосмисляне на традиционните стойности и дадености и естествено отпадане на част от тях в хода на живота. Симбиозата на селищна среда с творчество е уязвима като съхранение, дори и при наличието на съвременни технологии и носители на информация, които също могат да са нетрайни. А когато не може да се разчита на вечните механизми като фолклор, устно предание и общностна регулация на творчество, загубите са неизбежни.

Всеки творец е засегнат, когато творбите му се унищожават, вандализират или не са приети добре, като това може да засегне и неговите близки. Насилието, агресията, дискриминацията към явленията в областта на изкуството ограничават авторството и свободата на изразяване, както и мемориалния характер на изкуството като част от културната среда и живот в определен период. Обществото губи при всеки акт на пренебрегване на артистичното и своеобразна рефлексия на реалния живот на общността, която не бива да бъде подтискана или елитарна.

Артистичната гледна точка към краезнанието

Някои творци, докато изобразяват другите и създават красота за тях, превръщат своите домове, ателиета, градини и селища в културна ценност и запомнящо се отличително явление. Но когато уютната среда, предназначена да подкрепя или представя живота и творчеството им, наред с късните им произведения, не остава изцяло тяхно местообитание и притежание, бъдещото им присъствие, опазване и достъпност често се решават практически. Ако наследниците са и последователи, завещаното остава живо поколения наред.

Но ако времето и средата не са така благосклонни към културния принос, идва ред на експертите да „съживят“ актуално селища, квартали, улици, паркове, музеи, изложби, включително и технологични и виртуални. Другаде селището става жива творческа среда и място на среща и съжителство с най-верни почитатели. Дали в един момент популяризацията няма да стане твърде атрактивна и творческата тишина или радост да се изгубят, това ще покаже изследването на развитието на подобни селищни проекти, например селата Гранит, Чавдар и други. Значението на изкуството за виталността на общността често е по-важно от изтъкнати качества на творбата или награди. При селата обезлюдяването е пречка за запазване на местния културен контекст и живот и съвременните тенденции към поне временно бягство от града и завръщане към село, вила, природна среда са тласък към запазване и/или трансформиране и съживяване по различен начин села и отдалечени райони.

Интересен опит чрез изкуство да се усетят и някак преосмислят местата на запустяване и избягване в столицата беше успешният устойчив и развиващ се и до днес проект¹ на инсталация на дървени пейки с профил на букви от кирилицата, които не се срещат в латиницата и поезия, показваща звученето им. Като наблюдавахме на място локацията на тези артефакти в София през май 2018 г., които пътуваха и в европейски градове, установихме, че те (без да имат такава цел) много точно напомнят, къде всъщност е необходима междинна спирка на градския транспорт, както при парковете около *Националния дворец на културата* и мястото на *Паметника на Съветската армия* преди демонтажа му. При *Националната библиотека* пейката-буква издаваше, че там отдавна е очаквано от хората разрастване на сградата, предвидено при строежа ѝ и е наложително подсигурияването на достъпност между етажите.

¹ Проект „Скритите букви“ на Фондация „Прочети София“, създаден от Тодора Радева, по идея на художника Кирил Златков, обогатена от графичния дизайнер Костадин Кокаланов; част от пейките са дарени на Къщата за литература и превод (Bachiyska, 2021).

В парка на столичната *Военна академия* буквите отправяха също така мълчалив зов за съживяване на съоръженията и ландшафтния дизайн. Във вътрешен двор при *Театър „София“* буквата подсказваше, че наоколо се наблюдава затишие, но то впоследствие се преодоля до голяма степен от новата метростанция и откриването на магазин в стара историческа сграда с друго предназначение, докато трудният достъп до филиала на градската галерия си остана. А в Лозенец пейките отбелязваха също фокусни точки на бъдещо благоустройство в съответствие с природната среда на гора и река. Накрая оставаше впечатлението, че ако пейките бяха достатъчно здрави, биха подходили чудесно на училищен или университетски двор.

Буквените пейки се появяват и на други места в градската среда, но са и естествена част от артколекцията на открито в *Министерството на външните работи*, образцово курирана от *Галерия „Мисията“*. Това е едно от културните места у нас, където въпреки ограничения режим на достъп или тъкмо поради това, сполучливо се съхраняват в подходяща среда монументални творби в продължение на делото на акад. Светлин Русев. Трудно е да се каже дали той би намерил начин да организира тук или например в НИМ при Резиденция Бояна и идеологическите паметници от соцпериода, които са ценни и откъм популярен туристически интерес. Творческият колектив на галерията проявява завиден изследователски и кураторски потенциал към изкуството и художниците от близкото минало, като планира и участие в други проекти.

Художествено-творческата родова и локална памет

За по-далечните в миналото исторически периоди от древност до наши дни е направено всичко възможно за запазване и възстановяване на величавите образи на управленски елит и държавни водачи (Arizanova, 2011), (Vassileva, 2008), защото те са по-добре документирани или са по-важни за местната идентичност. Но когато става дума за обикновени хора, мемориализирането често е случайно или с характер на патриотична възстановка. Често повече или по-малко значими за общността от миналото личности, привличат научен интерес само във връзка с героизирани хора се разглеждат единствено като опит да се доизгради техния портрет, независимо че в миналото дадената личност е била по-известна и уважавана в реалността.

Множеството наблюдавани днес изяви на ценностно колебание и възстановяване на традиции между елитарната и егалитарната, културно-потребителска и социално-управленска тенденции засягат пряко родознанието

и самоидентификацията, микроисторията и селищните проучвания като цяло. След известно прекъсване на логичните механизми на структуриране на биографичните и местни изследвания по идеологически причини, генеалогичното наследство и родовата памет отново се стабилизират в диапазона между: ежедневието и празничност, убеждения и начин на живот, етнос и националност, прозаичен и патетичен дискурс на историческите изследвания и възстановки (Nazarska, 2019). Лишаването на личности, общности и субкултури от обективно документиране, проучване и препредаване на ценности и информация застрашава баланса на културното наследство в дългосрочен и общ план, чрез маргинализация, преекспониране, манипулиране на информация, често с благовидни цели.

Българските места на изкуство и занаяти заслужават повече внимание и мемориализация, още докато са действащи и техните създатели, носители и публики следва да се разглеждат като ценен ресурс и обект на опазване. Когато свързаните с тях личности са дейни и работоспособни или поне искат да разкажат, все още има време за по-добро опазване на автентичността на ред традиции, отколкото когато живите наследства са необходими, но много от тях вече са достъпни само като далечен спомен и ориентировъчна възстановка. Колоритното присъствие на градските чаршии, Регионален етнографски музей на открито „Етър“, архитектурните резервати, местата на сценични, художествени и фолклорни събития и туристическите селища понякога са единствения начин за съвременните хора да разберат за селския бит от миналото.

В градове, където има унищожени обекти или западнали сгради или цели улици и махали, добавената реалност и отделни проекти за нови инициативи, както есенния фестивал *КвАРТала* в столицата и опитите за преосмисляне на индустриални зони чрез изкуство, са незаменими културни събития. По-традиционни обекти като паркове, квартали, улички и кътчета на творци заслужават подкрепа, не само от местен, национален и световен посетителски интерес. Но като местообитание на жителите на селищата в ролята на домакини на кампании от типа „столица на културата“ или село-посетителски център, пространствата на изкуство дават поле за проактивност и изява, които имат силата да трансформират обществения климат.

За актуализацията на обекти от миналото е важно тя да е търсена в съвременността, не да бъде наложена от хора, които не са трайно органична част от общността. Затова дълго остават експериментални културните пространства при основите на взривения мавзолей, изграден между дворцовата и градската градина след временната колонада от паметници за чествания и

манифестации, както и парка на преместената зоологическа и преосмислена княжеска младежка градина около *Паметника на Съветската армия*², който бе демонтиран. Колебанията на обществеността, както и относно другите по-малки градски градини, ясно показват присъствието в столицата на хора от много по-добре уредени малки градове, където селищната регулация е по-успешна.

Интересен факт е, че при унищожаването на паметника в парка на НДК, бургаската общественост беше водеща сред искрено протестиращите страни, желаещи да документират целия процес и съпътстваща процедура по събарянето му в социалните медии. Когато в съвременността най-големият останал социалистически монумент в българската столица се демонтира показно на произволно фрагментирани части за да се премести за професионална реставрация и приютяване в музейна среда, публиките и партийците раздвояват обществото за пореден път. Докато експертите успяват да се произнесат отново в медиите и да успокоят обществеността, в центъра на дискусията е дискриминацията.

След управление на градоначалника от самоковски род, обсъждането на родословието на новия столичен кмет, който е съвсем местен, преминава в необичаен бойкот чрез критика на неутралността като актуална тенденция в европейската новогодишна украса. Речта на омразата тръгва от лустрационните дефицити и преминава през скептицизъм относно демократичната междуселищна мобилност към София след социалистическата сегрегационна практика на столично жителство, някога последвала и други травматични епизоди на наказателно и професионално интерниране при различни политически режими. Част от тъканта на всички дискусии е и проблематичното препланиране и инфраструктурните подобрения, на които столичани в цялото им динамично разнообразие няма как да гледат по единомислен начин.

Обсъждането на станалата нарицателно за жители на столицата, историческа настилка от вносните хлъзгави керамични жълти павета (фигура 5.) в самия център, може да включи и непригодност при отсъствие на ноу-хау за поддръжка и експлоатация при трафик и маркировка, не навсякъде нанасяна

² Ранното култово социалистическо следреволюционно идеологическо съоръжение носи качествените и застрашени от времето и периодичното вандализирани тематични творби на плеяда дореволюционни водещи български скулптори. Машабният мемориален парк, за десетилетия запазил старата зоологическа градина в близост, и до днес отчасти има и наднационален военен характер и все още е място на няколко тържества годишно. Скъпото, отлагано и оспорвано над три десетилетия демонтиране на паметника отново след началото на 90-те (Slaveykov Square, 2022) добива пряка актуалност във вид на реална регулационна процедура едва по повод на обществените настроения при руските военни операции от края на февруари 2022 г. насочени към украински територии в контекста на провежданите вече осем годишни военни действия, заплашващи да засегнат България в геостратегически контекст.

периодично с противохлъзгащи бои, вместо текущите, които не се пързаят, прилагани на други места из града. Възможно е тези павета да бъдат мемориализирани и превърнати от творците в нещо идейно, а от отломките да се изработят артистични сувенири, но е предпочетено да започне производство на глазирани реплики, с цел да се реставрира коректно: трайно, естетически и исторически настилката, тъй като адхезивният и бюджетен бетонен еквивалент е некрасив. А при наследство от растителни паркови острови по столичните булеварди, унищожено отначало по пътя на елитите до резиденциите, днес се мисли за опазване на дърветата, вместо те да се репродуцират и добри предишни решения да се завърнат, например през покриване на речни корита. Известна е гледната точка, че предишните уредени комплекси са препятствие за новото планиране.

Гласът на местните творци, публики и меценати не е доминиращ в столицата, където населението е все по-смесено и нееднородно – хората не се преселват в отделни махали и кръгове, както в миналото и това е един от показателите за демократизация, срещу гетоизацията. Като част от разумното културно управление, това означава също така и повишаване на отговорността и толерантността към завареното и донесеното наследство. Столичани от няколко поколения произхождат от цялата страна и от чужбина и понякога носят със себе си, не само различно местно наследство и родова памет, но и много по-силно развито чувство за ценност на изкуствата и креативността. Оттам и повече хора вече имат по-високи културни търсения и потенциал, включително и когато се завръщат по родните си места и градове или предпочитат села и агломерации, отиват в отдалечени райони и сред природата, за да творят на спокойствие сред красивия български пейзаж.

Някога художествените школи³ са били на едно място. Сред множеството съвременни проекти и реализации има подобни идеи и сега. Но те не са достатъчно категорични за да бъдат осъществени пространствено, особено предвид потребността и желанието за ново (целево или друго) строителство на техните терени. Университетската сграда е произведение на изкуството, има и мемориален характер и това не се отнася само за образите на дарителите и отделни други артефакти, но за цялостното възприемане и оформление (фигура

³ Пример за отражението на тези взаимоотношения в конкретна културна среда са сгради на институции, които някога са били създадени като единствени и централни за страната. Сградата на *Съюза на българските художници* в София, към която логично имаше претенции университетската общност, но тя е емблема на цялата мрежа от бази на творческите съюзи в страната, която изглежда губи важността си. СБХ на ул. „Шипка“ № 6 всъщност е и място на библиотека, архив и галерия в близост до централната сграда на *Института за изследване на изкуствата* към БАН (ИИИ) и до две (основните) от разпръснатите из града сгради на *Националната художествената академия* (НХА) (Petrova, 2015).

1.). Трудността хуманитарното да премине в пространството на художниците (сградата на СБХ), след като вече е разпръснато в повече или по-малко подходящи за целта сгради и върви към периферията на града аналогично на проблемите на *Националната библиотека* (НБКМ) и галериите. Проектирани да се разрастват, още когато стриктно се следват архитектурните, инфраструктурни и морални изисквания, не всички от тези сгради и общности се развиват достатъчно динамично за да следват замисъла, заложен в проекта по време на една по-добре културно и научно ориентирана и субсидирана държавна политика. Когато стагнацията на дейността ограничи присъствието, държавната подкрепа не би могла да овладее тенденцията към свиждане на представянето в центъра на града само символично, без това да е всъщност въпрос на собственост и обществени очаквания.

Проблемът на мобилните културни явления със статичните тук се изразява и в това, че в близост има и налични и проектирани още множество галерии, къщи-музеи, хранилища и колекции на художници и отделни жанрове изкуства, но туристическият поток към тях изглежда съвсем стихиян. Освен дните на отворени врати, множество депа на културни институции в центъра на столицата очакват повече благоустройство и достъпност и видимост, но експозиционните площи „се бавят“, „отсъстват“ или не се предвиждат, изнесени са „на спокойствие“ в периферията на града почти сред природата или съвсем не се социализират (като неразкритите археологически обекти, за които не достигат средства).

Недооценена остава подкрепената в миналото творческата практика на различни нива и в множество жанрове. Художественото, литературно, музикално, архитектурно и др. наследство на българските и творилите у нас хора на изкуството изглежда едновременно дълго и системно negliжирано и временно и набързо преоткривано, макар и в хода на разработването на интересни маршрути, концептуализации (Nazarska, 2007), фолклорни и краеведски проучвания, поне за центъра на града. Българската столица учудващо не намира пътя за пространствено разгръщане на потенциала на вековни национални етнографска, археологическа, иконна, библиотечна, архивна, сценографска, филмотечна, фотографска и др. сбирки, поради ограниченията на историческите сгради, в които те са били приютени в миналото. А по кварталите могат да се наблюдават стаени монументални произведения или проекти в камък, оставени в дворове и ателиета, сякаш евакуирани и очакващи да бъдат преоткрити като в приказен дворец или пещера.

Мемориално изкуство днес и в миналото

Когато доблест сред обикновените хора се увековечава с майсторство от страна на народни творци, това наподобява днешното изразяване чрез съвременни графити и улично изкуство или с компютърна графика и анимация. Затова когато става дума за превантивно и кризисно подсигуриране на инцидентна достъпност и подкрепа на подвига чрез мемориалност и изобразително изкуство, могат да се наблюдават разнообразни подходи. Социалистическите паметни плочи от фасадата при входа на софийската пожарна (Capital City Directorate of Fire Security and Civil Defence, 2011–2022) са крайно скромни а на един от стоборите е поместена серия табла с постери от историята на противопожарната безопасност у нас и в града (фигура 2.). Ако можеше да се почетат като имена и образи всички спасявали хора от началото на организираната противопожарна защита на населението, биха се покрили целите стени на сградата, както и на полицията и др.

В рамките на есенния столичен културен фестивал *квАРТал*, днес обособен като културно пространство с посетителски маршрути и центрове, през 2018 пожарната изненадващо е украсена с повече от мемориалния изящен и въздействащ графити-образ на огромна запалена свещ на тъмен фон и в топъл колорит върху калкана до кулата (Staykov, 2020), който казва всичко. Паметникът поставен по същото време срещу пожарната в кв. Кумарица в Нови Искър на 14 септември, Кръстовден (Въздвижение) – Ден на пожарникаря, взима за прототип на безименния пожарникар съвременния млад огнеборец – инж. Боян Личев починал през 2015 година. Той не е загинал непосредствено при изпълнение на служебния си дълг, но е работил всеотдайно за безопасността на общността (вероятно и с риск за здравето си). Мемориалната скулптура е подсигурирана частно, има възпоменателен характер (Georgieva, 2017), както и идеята за наименуване на улицата и са нужни години и намеса на медиите за позволение от общината. Скулптурата е оформена в съвременния популярен стил на реалистичен портрет в естествен цял ръст. Като акцент са пресъздадени сигналните ленти на характерната актуална униформа и динамичната стилна статуя е поставена на пиедестал с паметна плоча с надписан вдъхновяващ девиз, а хората се събират в оформения озеленен кът за помени и тържества.

Когато във Велико Търново ръководството на регионалната дирекция за пожарната безопасност търси решение за паметник (Sukova, 2020), поводът е близко изсъхнало дърво и идеята е изображение на пожарникар по време на

акция. Тъй като дървеният материал се оказва неподходящ, а и за да избегнат приетата практика на портретуване на геройски загинал в пламъците колега, огнеборците се обръщат към талантиливи студенти в местния факултет, които срещат на *Самоводската чаршия*. Младите художници извайват умело като курсова работа близо триметровата монументална фигура на светеца-покровител – пророк Илия (фигура 1). От 2019 година скулптурата е вече осветена и стои на скромен пиедестал, на който се поставят цветя на празници. Архитектурното оформление и художественото излъчване на този скромен монумент, съвсем не отстъпва от атмосферата на преклонение, създадена от паметниците на други светии в града и още по-изразена при честванията.

Колкото по-стилно е подобно произведение на изкуството, макар и скромно, толкова и споменът е по-красив и утехата е по-голяма. Затова и качеството и красотата на мемориалите не би следвало да зависи толкова от средства и от принадлежност към елит, колкото от същността на подвига или загубата. Примерен по красота е паметникът на Списаревски в центъра на София, особено сравнен с обозначението на лобното му място сред природата.

Като символ на капка или сълза и цветя е изграден паметникът на загиналите в Охридското езеро на 5 септември 2009 година български туристи (поради проблеми на плавателната транспортна достъпност, безопасност и нормативност). Реализиран по благоустройствена програма десетилетие след инцидента в специален кът с паметна плоча със стих, скромният, но красив мемориал е унищожаван, вандализиран и възстановяван, но и сега продължава да носи утеха на близките. По аналогичен начин, вероятно ще бъдат почетени и невинно загиналите поради транспортен инцидент у нас македонски туристи, както са оформени мемориали на няколко места за катастрофиралите български деца по време на екскурзия в Сърбия преди почти две десетилетия.

Пандемичните две години, подобно на военните времена, които изглежда отново настъпват, но вече в съвременната хибридна форма, подсилиха усета и необходимостта от равнопоставено възпоменавање на известни и обикновени хора. Понякога се мемориализират места, където отделни лица или групи хора са се разделили със земния си живот при транспортни, туристически, трудови или други обстоятелства. Случаи на инциденти поради отсъствие на достъпност и транспортна безопасност, срыв на гражданската защита, лоша организация на рекреативни или младежки дейности, понякога са съчетани с вандализиране на паметници и сакрални места, каквито стават за близките на жертвите и цялото общество такива мемориали.

Представителен пример на творческа емпатия е величествената и стилна модерна скулптура „Дървото на живота“, издигната от Ставри Калинов на 1

юни 2002, след първоначалната паметна плоча. Днес съществува специално оформен мемориален парков кът при мястото на инцидента на 21 декември 2001 г. в *дискотека „Индиго“*, съществувала в близост до *Стадион „Васил Левски“*, след ледената пързалка и *стадион „Юнак“* (фигура 3.) (Standart News, 2013). Причината за загиването на децата е реална недостъпност и непригодност на архитектурната среда на места за популярно изкуство, поради неправилно построено стълбище, лишена от инфраструктура и организация на пропускане през това входно съоръжение. Случаят е емблематичен във време⁴ когато възможностите за спорт, развлечение и творчество на подрастващите стават рискови и платени, често непосилни за семействата и изключенията причиняват струпвания.

Мемориалното произведение на изкуството, както много други, е вандализирано през няколко години като са открадвани символично поставените златисти листа и слънце от клоните. Но това не е прецедент, тъй като и от скулптурите на други автори са „прибирани“ елементи, напр. птичките от творба на Георги Чапкънов при едновременния клуб на писателите, която вече не съществува, вероятно по тази причина. Въпреки това оцеляване, заедно с творби на други хора на изкуството, скромният монумент на Калинов, в стила и на други негови произведения, особено в този си вид, трайно и силно изразява духа на времето, прекъснал и отнел не един млад живот и дава утеха на посещаващите паметното място. А на стволовете на дърветата в близост се появяват и пъстри некролози със снимки, поставени спонтанно от семействата, например, за 20-годишното възпоменание на загиналите седем деца с панихида в храм „Възнесение Господне“ в София.

И съвременни паметници на видни и исторически личности се изграждат на местата на тяхната кончина, докато гробовете им са другаде, скромни, изоставени или дори неизвестни⁵. Инициативите за строеж на храмове на рискови пътни места или в близост до транспортна инфраструктура са добра традиция на обществена подкрепа чрез вероизповеданията, за молебени към поне светии-покровители на пътуващите и водачите. Вписването на мемориали на пострадалите при пътно-транспортни произшествия, бедствия, аварии и

⁴ Подобни рискови реалности сега много по-реактивно и динамично се съобщават, илюстрират и споделят още в момента на възникването или наблюдението им. Като излизат в неформалните социалните медии, откъдето понякога се намират и по-непосредствено решения чрез разбуждането на гражданското общество. Например (Gorcheva, 2021) публично споделена на личен профил снимка на кардиологичен кабинет с вход изведен от страни на жилищен блок и подсигуран с импровизирано стълбище без перила. Като историк, авторката на постинга още по-аналитично оценява ситуацията.

⁵ Значително по-скромна художествено, например от оцветяването на паметници и водата във фонтаните е инициатива за поредната временна инсталация на символична възстановка на гроб от бетонни кашпи на паркомъсто (фигура 4.) при предполагаемото погребение на Васил Левски в отдавна застроени гробища.

други кризи в храмова и манастирска среда е важно за общността и изразява солидарност, изостря бдителността, но е добре да е издържано⁶.

Днес могат да се срещат дори написани на ръка некролози, без никаква украса, временно разлепени на централен булевард и вероятно посветени на човек починал в крайна бедност и изолация от общността, но още помнен. Нещо подобно се е случвало и с ярки интелектуални, социални или културни индивидуалности, когато те поради някаква причина са били отречени. Отказът от монументална мемориална естетика се случва и днес, когато се търси крайна скромност на изказа в паметници поставени в квартални паркове, които не са тематични, а са място за отдих и отглеждане на деца или когато историческите им образи са оспорвани и паметниците се унищожават неколнократно, макар и да са съвсем символични.

Мемориални измерения на творческата дейност на местно ниво

Ако времето и средата не са благосклонни към културния принос, експертите и будни артисти могат да допринесат за селища, квартали, улици, паркове, музеи, изложби, включително и с технологични и виртуални средства и подходи. Някъде скромно село става жива творческа среда и място на среща и съжителство на художници с верни почитатели. Когато група творци се вписват добре в местния бит, повече отколкото да го трансформират, пасторалната атмосфера отстъпва и визуално, както и по отношение на стил и традиции, освен ако те не са съхранявани и пресъздавани.

Появата и наметата на твърде рязко популярното или злободневно улично изкуство и графити, което по принцип е градско явление, понякога се повлиява от средата и придобива по-архаичен и пасторален български и местен изказ. Така се появяват фолк и героични графити в различни стилове и пресъздават герои, епоси и легенди върху калканите на жилищни, промишлени и обществени сгради, инфраструктура при здания, паркове, гари, крайбрежия и др. и трайно превръщат подлези и дори пътно платно и транспортни средства във вдъхновяващи експозиции. Чрез проекти и фестивали се появяват и удивителни творби, които смело трансформират цяло селище и ландшафт като

⁶ В един пример, скромните рампи от жълти павета от двете страни на старата сграда на Народното събрание, трудно може да се каже: до каква степен на това знаково място в столицата е оправдано да се предпочита употребата на любимите керамични блокчета (фигура 5), вместо да се помисли колко те се пързаят и да се потърси по-разумно и стилно решение на ситуацията от изградената някога от емблематичните жълти павета хлъзгава рампа за достъп до историческата сграда.

творческата дейност се разпростира на по-големи пространства или дава отделни акценти при по-малки пространства. Такива явления понякога далеч не са само случайно визуално заиграване на отделен автор с конкретно място или тема, според моментно настроение или налични материали и време или поради проект и програма. Може да са плод на дълбоко планиране, художествен проект и търсене на подходяща визуална форма, място и време.

Художествената символика на графитите някъде е подходяща за средата, а другаде е в разрез със средата и естеството на местната културна и архитектурна среда. На места символиката може да включва религиозен, политически или битов характер. Те може да замаскират нещо случило се, ремонт, да разнообразяват скучния вид на сграда или архитектурен комплекс, да бъдат израз на изкуство или медия за изразяване, като се оползотворява празно пространство на сграда. Уличното изкуство и графитите не съществуват само за да са забавни, да освежат улицата за минувачите-обитатели на дадено място, да се ориентират по-добре в него или да бъдат забележителност и място за снимки. Както М. Иванова пише “Съвременните градски графити са склонни да генерират или любов, или презрение.” (Ivanova, 2013).

Графитите като форма на изкуство се създават от будители, понякога тайно и под формата на субкултурно изразяване против законите за опазване на селищната среда. Някои творци работят тайно, но са разпознаваеми и дори задържани или заплащат глоби и поемат риск, освен стойността на материалите и труда си, които са сериозни. Може да целят предизвикателство или да искат да изразят себе си и/или определени идеи, както може да бъде и при публично монументално изкуство и дигиталното изобразително изкуство и сценично изкуство. Има и проектирани и субсидирани форми на изкуство, които не губят своя характер да излизат изпод четката на силно вдъхновени и мотивирани творци, да провокират публиката, общността и обществото, включително и като медиен носител на информация и послание. Графитите като форма на изкуство, културно наследство и медия се разглеждат в научните изследвания на Иванова (Ivanova, 1997), (Ivanova, 2021).

Възприемани в широкия спектър между висше изкуство и вандализиране (Staykov, 2020) на носители (включително и на артефакти) и похабяване на творчески материали, произведенията на уличното изкуство сякаш се оценяват по това колко ефективно и бързо са унищожавани. Случаите на скриване или замазване (Vachkova, 2016) на творби от различни събития, пространства, автори, периоди, жанрове, техники, носители и материали са инциденти или следствие на политики. Когато те не са защитени правно, а преместването или реставрацията не са реални варианти, във всички случаи разрушенията са

проява на никакви дефицити на опазване на културно наследство или промяна на културна и политическа ситуация.

Понякога популяризацията на мястото или изявата на гостуващи автори, фестивални събития или отделни проекти става твърде атрактивна и натрапваща се, вследствие на което творческата тишина, естетика, радост и общноствено приемане се изменят, тогава местните власти могат да прибегнат до унищожаване на произведения на уличното изкуство. На места по-семпли, и по-ярки творби устояват във времето, особено ако селището е вече обезлюдено и няма достатъчно протестиращо гражданско общество или авторите на сатирични произведения са добре интегрирани в местната общност и я подкрепят. С дигитализиране и добавена реалност тези произведения на публичното изкуство се документират и популяризират онлайн, чрез което посланието им се разпространява и вече не е само местно. Ако се принтират и репродуцират и когато се излагат в галерия и се награждават, те могат да служат и за други информационни и популяризаторски функции.

Оригиналната авторска картина, в какъвто и да е стил и формат, дава много по-малка художествена условност от принт на билборд или информационно табло, включително светлинно, холограма или добавена реалност. Артефактът е съвсем различно културно явление спрямо живия спомен или качествената репродукция на фотографията в албум, музейна експозиция, както и в сравнение с повече или по-малко художествено описание в разказ или просто поместване в книга за селището и улицата, страница от учебник или медиен канал с редовен онлайн достъп. Тези начини на социализация и мемориализация са популярни в съвременността и ефектите им са измерими. Виртуална реалност от своя страна, не винаги е налична и общодостъпна. Културни места, управлявани добре, заедно с местната общност и успяващи да се съхранят и актуализират, превръщат в емблематични графити-стенописи дори своето лого с цел да опазят от неформални графити историческата си сграда, на фона на вече надрисувано ново произведение или санирана сграда в близост (Alexieva and Stancheva, 2022). Очакваният ефект на съхранение на обект на наследство чрез превръщането му в произведение на изкуството е търсен въз основа на опит от предишен проект – поставените в столичните паркове пиана за концерти на открито. При набирането на средства се изтъква функцията на графитите като визуална комуникация – по-лесно запомняне на мястото на търговски обекти.

Дори тривиални инфраструктурни елементи като спирките на градския транспорт, трафопостовите, електроразпределителните табла, при които често има облепване и други изяви на улично изразяване, все по-често се пазят и

поддържат и може да се превърнат в произведения на изкуството, които „радват окото“. Сред голямото разнообразие от кампании, творци и решения има и съвсем традиционни (фигура 6.) като патриотичните (в парковото пространство на *Националната библиотека*), просветните (между Читалище „Николай Хайтов“ и бившето кино „Изток“, днес функциониращо като хранителен магазин от верига, отговорна за поддръжката на сградата на културната институция). Също сатиричните, абстрактните, символичните, възпоменателни и исторически (в същия квартал има декоративни, орнаментални творби, връщащи природата в града и представящи културата на посолствата, съсредоточени в този район на града). Знаковият графит „Единение“ с елементи от българската азбука (Dzhambazova, 2016) е свързан със специализирано висше учебно заведение, реализиран при дългия преход от транспортния възел на Цариградско шосе в столицата към централната сграда на УниБИТ.

Никой не е „никой“ в местната и родова творческа мемориалност

Най-важното за актуалността на културния принос, към момента не е качеството, което ще отреди по-късно съответното място на отделно местно художествено явление, оценено от определени експерти в даден културен контекст и ситуация. Унищожаването на резултати от каквито и да е творби дори най-съвременни, може да не се оправдават с оценка на художествена стойност, качества, стил или индивидуалност. Често водещо е значението на изкуството, творческата дейност, личност и изява за общността. Това е най-сериозният дефицит при тревожните процеси на обезлюдяване в страната, когато автентичните жители и труженици на българското село се музеифицират, вместо да се актуализират и субсидират и на регионално ниво като носители на местни ценности и идентичности (Filipova and Samardzhiev, 2022). На този фон множеството идеи и реализации на съживени и трансформирани по различен начин села и отдалечени райони е повече от оптимистичен и вдъхновяващ.

Наследството на едни творци търпеливо извървява пътя от хранилище, през витрина, експозиция, етаж или крило на сграда до отделна къща-музей (фигури 7. и 8.) или галерия и това е въпрос на достъпна култура чрез адекватна културна информация. В други случаи се тръгва от идеята за местната просветна и консолидираща общността мисия на музейните пространства и

комуникационната им ценност, които са неизмерими (Boneva and Rousev, 2017), (Mishkova, 2015), (Dimitrova and Haralanova, 2011). Днес все по-малко паметта за отделни лица (в или извън общия поток) губи стойност, ако не е обвързана с моментно значими идеологически постулати на общественото развитие. Други механизми определят експозиционна площ, субсидия и всякакъв ресурс и затова културни центрове понякога се образуват неформално и не са локализирани, но привличат професионалисти, които да проведат съхранението на наследството правилно и в случай на конфликт на наследства (в ситуации като през 2022 г., при военни, култови, идеологически, тоталитарни и др. паметници).

Добър традиционен ориентир за институционализиране и ресоциализиране на затихнало творческо пространство като културно и туристическо чрез патримониализация, музеификация и мемориализация е родовата или общностна принадлежност на хората на изкуството. За жалост множество ателиета и лични депа на художници в столицата са унищожени, както и трудно преносимите монументални творби запазени в тях след кончината или преселването на семействата им, при обезлюдяване на вилни зони и застрояване на квартали с къщи и дворове с нови жилищни кооперации. Паметта на рода и общностите, знанието и оценката им за дадения автор или изкуство, наследство често има решаващо значение за опазването им.

При приложните изкуства и занаятите важен фактор е признанието за ценност от общността и съществуването на гилдия или обособено пространство с дюкянчета и демонстрационни ателиета, както е в Регионален *етнографския музей на открито „Етър“*, възстановените чаршии като *Самоводската* и временните базари, панаири и фестивали със сергии и демонстрации на майсторите. Регионален етнографския музей на открито „Етър“ работи активно за документиране, опазване и популяризиране на нематериалното културно наследство и особено на традиционните занаяти като дейността и опита на музея са подобно представени в Димитрова (Dimitrova, 2021).

Изкуство, културни дейности и мемориална памет се развива и опазва и от читалища, неправителствени организации, центрове за подкрепа на личностно развитие, клубове, духовно-просветни енорийски и манастирски центрове, социални и творчески организации и събития, дори и в сферата на неформалното и аформално образование. “Културното наследство е ценен ресурс в областта на туризма и устойчивото развитие. Показателна е статистиката на ЕС, която изчислява, че културният туризъм съставлява 40% от туризма в Европа или „четирима от десет туристи избират дестинацията си на базата на нейното културно предлагане (Заячка, 2021).

Прецедент на дисидентско творческо наследство, засегнато от условностите на тези процеси е чудатият резбован дворец с огромни керамични или бетонни цветя – дом на народния майстор и лесничей Рачо Ангелов в гората в края на „художествената“ ул. „Латинка“ в гр. София. Социалистическо изключение, каквото са повечето интересни частни – патриотични или улични субкултурни творчески инициативи и днес, в недалечното и оспорвано днес минало, къщичката е част от серия инициативи на парково изкуство със създаване на приказни кътчета, благодарение на столичното лесовъдно горско стопанство. Замъкът „Влюбен във вятъра“, строен от 1996 година в Равадиново от Георги Тумпалов като исторически обоснована, регистрирана и социализирана туристическа атракция (Tumpalov, 2022), наред с други артефакти на различно ниво, приютява за съхранение демонтирани части от декорацията на изоставената да се разруши след 1993 година сграда, която под обществен натиск е призната за културна ценност, но не и обгрижена.

Както и при изваяните морени по поляните на Бистрица, в този случай т. нар. художествена самодейност, намира свобода сред природата и развива особен жанр в изкуството като създава приказни кътчета в паркове. След няколко предишни опита и тридесетгодишен труд, някога неусетно за околните възниква причудливата горска къщичка в близост до Руското посолство и застроените дворове на дъновистите. Макар и да е повече последно убежище за майстора и да не успява да се превърне в детски кът, атракция за туристите или квартално средище от един или друг характер, богато украсената сграда е добре документирана, популяризирана в медиите, оценена е като паметник. Едва по-късно у нас ще възникне по-голямо разнообразие от подобни места, каквито се организират и сред природата чрез пленери на природно изкуство от типа на статуите изработени с бензинова резачка.

Споменът за твореца на изящно резбованата къщичка е достъпен онлайн в блог на кампания за възстановяването на „замъка“ (Angelov, 2012) и сайт, където е поместена онлайн електронна книга – ценен общодостъпен ресурс с биографии и репродукции на творби на още множество дърворезбари – школувани и самобитни майстори (Genev, 2017). Тъкмо на това място, където миниатюрният дворец на един човек извън системата беше оставен да се разруши през 90-те, би било подходящо да се отбележи присъствието му дори с миниатюрен горски параклис⁷. Не би било уместно да се възстанови на мястото

⁷ При наличие на семинария и частен авторски мемориален параклис в близост, както и на свети места на няколко други религиозни общности и едно чуждестранно в проект в квартала (на дъновистите, художниците и културните дейци, спортистите, на посолства, басейни, фабрики, печатница, корпоративни сгради на *Техноекспорт* и *Интерпред*, на частен ВУЗ като *СофтУни*, няколко частни училища, хотели и др.), както и при

си този къс материално наследство и отново да се остави в гората незащитено от вредители, ограбване, вандализиране и накрая – унищожаване, както веднъж вече се случи, без да се помисли за живото наследство, заложено в създаването и смисъла на възникването на сградата.

Към момента няма и заведение на това място, което го прави по-малко атрактивно за посетители, а би могло да бъде източник на средства за поддръжка на паметника и популяризация, макар и далеч от оригиналния му контекст на тишина сред природата. Превръщането му в детски кът като „къщичката на баба Яга“ в близост, което приживе е желано от автора, също не е постигнато, вероятно поради принадлежността на парцела към охранявания периметър около посолствата или незастроимите залесени площи, които се оспорват през последните години между общината и природозащитници. Ако се търси и културна равнопоставеност, един народен майстор би имал същото право да бъде мемориализиран и патримониализиран, в мащаби и форми, съответни на запомненото от местната общност присъствие.

На практика това означава и образите на обикновените хора понякога да се репродуцират (не само на некролози, надгробия или в посветените им издания, виртуални и експозиционни пространства) – на монументален постер или стенопис на фасадите и в интериора на родните им домове или на работните им места, както е прието за най-известните, но и далечни герои и творци (фигура 7.). Славата и известността не винаги гарантират мемориализация и поддръжка на къща-музей, но понякога крият рискове или не са достатъчни културни движещи сили. Пасторалните спомени за много столични квартали могат успешно да компенсират някои от негативните ефекти от застрояването и в този микро-културен⁸ смисъл си заслужава документирането дори на импровизираната пейка пред блока, където хората отдъхват и общуват. Запазването на селищата дава възможност за опазване на паметта за родните места и достъпът до тях е преимущество, макар и с туристически цели. Селищният и природен пейзаж в цялата страна заслужава да се възстановява, особено в местата на травматична тоталитарна деструктивна намеса, където това би имало и терапевтичен ефект за общността и за мнозина засегнати.

строеж на първия храм в района – „Преп Пимен Зографски“, малък храм в по-традиционен стил е повече от необходим.

⁸ Например, телевизионното предаване „Ничия земя“ съхранява паметта и развива ценността на микроисторията, но названието и слоганът му не са вдъхновяващи и утвърждаващи, не поетизират спомена, защото и реалността на обезлюдяването у нас е груба и действителна. Също така българската киноиндустрия, за разлика от вносната, засега не залага на филмовите сюжети идейно промотиращи завръщането в провинцията и на село, което е все по-популярно като социално явление и се превръща в субкултурна тенденция в определени среди.

Заключение и изводи

Ценностната търпимост в контекста на актуалния духовен климат на местното общество не позволява неуважително отношение към културната памет в егалитарни и глобални параметри. Но правото на свободно изразяване днес демократизира не само медиите, а и още редица жанрове, които от повествование, информация и възпитание, трайно се превръщат в публицистика, включително и визуална. Съвременното монументално, публично или улично изкуство и култура откроява границата на съхранение, разруха и превръща улично изкуство в мемориално и културно наследство, както и в комуникационно послание и медия. Днес авторите и посланията могат да се изразят дори чрез неочаквано и необичайно внасяне на цвят, форма, символ или образ в съществуващо пространство губещо актуалност (фигура 6.). Произведенията на изкуствата традиционно крият потенциал да носят повече информация, отколкото първоначално се предполага или е вложена в тях и дори да представят и съхраняват визуално родовата памет и местна култура или да насочват към нея.

В съвременността все повече хора имат достъп до техника и технологии и умения да ги използват с творчески цели и/или да документират и експонират хора, местности и обекти в цветни кадри. Чрез Интернет канали и социалните мрежи творби, снимки и информация могат бързо и лесно да се споделят и популяризират не само на местно, а и национално и световно равнище. Все по-трудно е за отделни лица или творци да остават напълно анонимни. А от живота на други може да са запазени само отделни вещи, облекла, фотографии или писма, името им да се споменава само в един репортаж в пресата, а оскъдните им биографични данни все още да зависят изцяло от съдбата на наследниците им пръснати по света. Опазването на наследството е било съвсем различно в миналото до XXI век с Интернет и социалните медии, със софтуер за лицево разпознаване, генериране и моделиране на аудиовизуална информация и възможности за обработка на все по-големи бази данни, следене, архивиране и управление на все по-необхвтен информационен поток. Но още отпреди хилядолетия до нас са достигнали гласовете и на обикновени хора, които по стечение на обстоятелствата, са влезли в полезрението на съвестни изследователи, или талантиливи творци. А носителите на техните послания са устояли в различни формати и на различни места във времето и пространството и днес предоставят добър пример за опазване на мемориално изкуство и културно наследство.

Благодарности

Изследването е частично финансирано по проект „Дигитална достъпност за хора със специални потребности: методология, концептуални модели и иновативни екосистеми“ чрез договор No КП-06-Н42/4 от 08.12.2020 г. с фонд „Научни изследвания“ на Република България.

Изображения:

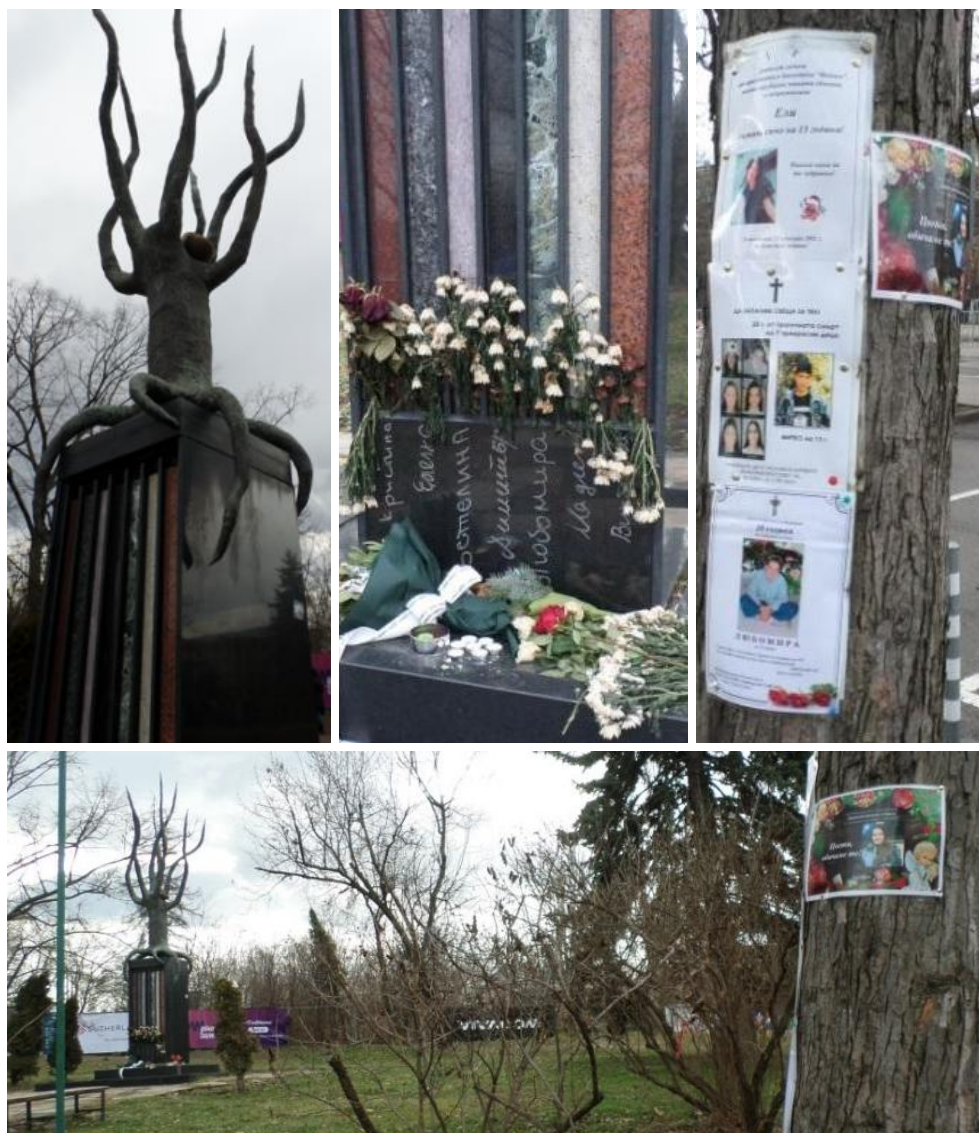

Фигура 1. Създаване на паметно място чрез тронни скулптури на дарителите на Софийския университет, паметна плоча с барелеф на архитекта на пристроените крила и фотография на фона на строежа на основната представителна сграда преди поставянето на скулптурите. Паметните плочи с имената на загинали на фронта студенти са на централно място в интериора – до парадното стълбище към аулата.

Фигура 2. Паметни плочи до входа на софийската пожарна на ул. „Екзарх Йосиф“ №46, каквито има и в преддверието, в чест на пожарникарите-герои; детайли от галерия от табла с историческа и съвременна експозиция на стобора на същата сграда откъм ул. „Раковска“; колаж от изгледи на скулптура пред великотърновската пожарна; монументален стенопис от One for All Ideas, от 2018 г., макар и вече повреден, красящ същата стара сграда на столичната пожарна, която е изпъстрена и с графити.

Фигура 3. Мемориален кът и некролози в памет на деца загинали при инцидент.
 (Standart News, 2013).

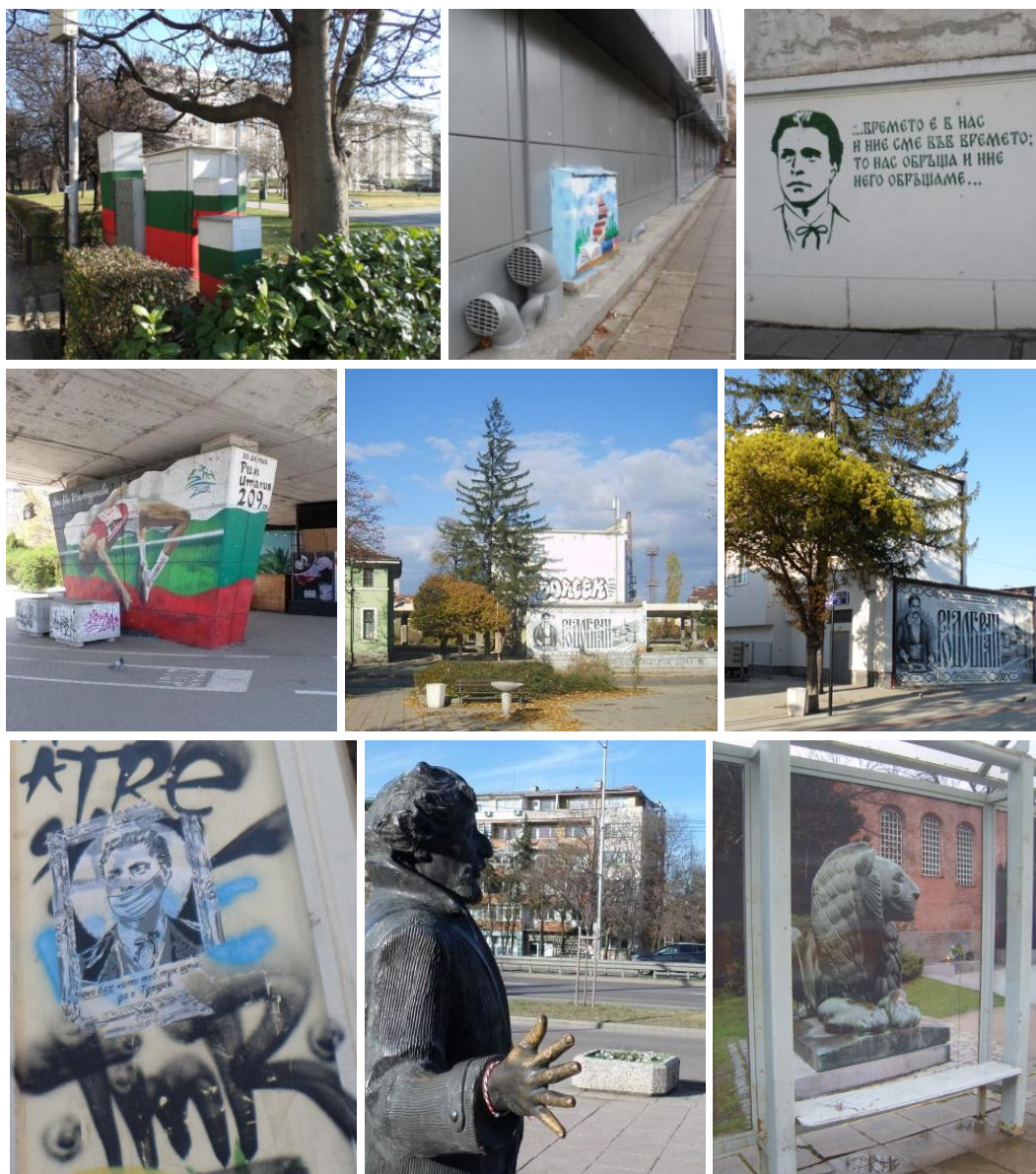
Фигура 4. Импровизиран от община и граждански организации временен символичен гроб на Левски, на вероятното му място в старите софийски гробища, в близост до постоянната паметна плоча на историческата Еврейска болница – военен паметник за загиналите на фронта български еврей-герои.

Фигура 5. Алтернативни настилки при т.н. „триъгълник на властта“, на места с маркировка, на места не добре поставени.

Фигура 6. Семпла паметна плоча до красивия скулптурен паметник пред профсъюзната сграда на Конфедерацията на независимите синдикати в България в столицата (Confederation of Independent Syndicates in Bulgaria, 2023).

Фигура 7. Патриотичното изкуство на улицата (включително и инсталация на мартеници върху паметник) в столицата.

Това изкуство внася още красота като използва всякакви изразни средства, наслаждава разнородни визуални и идейни послания, за да възвеличи български герои, просветители и творци, да демонстрира и възпитава към национална идентичност и традиционни ценности.

Фигура 8. Няколко гледни точки към споделено пространство в градската среда на столични музейни обекти и паметници на културата от национално значение.

Фигура 9. Ателие-музей в центъра на София, сред улици изпъстрени с базовите типове неформални графити и опазващо входното си пространство чрез произведение от друг жанр.

References // Източници

- Arizanova, S. V. (2011).** Bulgarian Bolyar Elite according to Agiographical Data from 13th – 15th Century. In: 41st Proceedings of Bulgarian Historical Society (IBID), pp. 80–89, ISSN: 0081-1122. Available at: <https://csii.bg/wp-content/uploads/2020/01/POGASITELNA-KASA.pdf> (last view: 23.02.2022).
- Boneva, V., Rousev, R. (2017).** Regional Museums in the Cultural Infrastructure of Bulgaria. Sofia, Institute of Applied Museology, ISBN: 9786191852888.
- Dimitrova, S. (2021).** Museum Instruments for Research and Safeguarding of Intangible Cultural Heritage (The Experience of Etara Museum) // [Музейни способи за изучаване и опазване на нематериалното културно наследство (опитът на музей „Етъра“)], INTANGIBLE CULTURAL HERITAGE. CURRENT PROBLEMS. Collection of Reports from the International Scholarly Conference “Current Problems in the Study of Intangible Cultural Heritage and the Implementation of Convention 2003. Contribution of the Scientists from BAS”, dedicated to the 150th anniversary of the Bulgarian Academy of Sciences, 116-124 стр./ pp.; 1-360, 17–18 October 2019, Sofia, Prof. Marin Drinov Publishing House of Bulgarian Academy of Sciences, Available at: https://www.unesco-centerbg.org/wp-content/uploads/2021/06/Sbornik_s_dokladi-Santova-PECHAT-1.pdf (last view: 23.02.2022).
- Dimitrova, S., Haralanova, B. (2011).** Regional Museums: Necessity or Financial Extravagance. 41st Proceedings of Bulgarian Historical Society (IBID), pp. 506 – 517, ISSN: 0081-1122. Available at: <https://csii.bg/wp-content/uploads/2020/01/POGASITELNA-KASA.pdf> (last view: 23.02.2022).
- Ivanova, M. (1997).** Graffiti as “Media” // [Графитите като „медия“], sp. Bulgarski folklор [Bulgarian Folklore Journal], 5-6, стр./ pp. 104-112, Available at: <https://www.cceol.com/search/article-detail?id=272528> (last view: 25.02.2022).
- Ivanova, M. (2021).** Graffiti, Street Art and Intangible Cultural Heritage // [Графити, улично изкуство и нематериално културно наследство.], INTANGIBLE CULTURAL HERITAGE. CURRENT PROBLEMS. Collection of Reports from the International Scholarly Conference “Current Problems in the Study of Intangible Cultural Heritage and the Implementation of Convention 2003. Contribution of the Scientists from BAS”, dedicated to the 150th anniversary of the Bulgarian Academy of Sciences, 17–18 October 2019, 276-281 стр./ pp. 1-360, Sofia, Prof. Marin Drinov Publishing House of Bulgarian Academy of Sciences, Available at: https://www.unesco-centerbg.org/wp-content/uploads/2021/06/Sbornik_s_dokladi-Santova-PECHAT-1.pdf (last view: 25.02.2022).
- Ivanova, M. (2013).** Graffiti and the Symbolic Dismantling of the Berlin Wall, Our Europe. Ethnography – Ethnology – Anthropology of Culture, Vol. 2/2013, p. 145–160, Available at: https://www.academia.edu/87189455/Graffiti_and_the_Symbolic_Dismantling_of_the_Berlin_Wall (last view: 25.02.2022).
- Mishkova, I. (2015).** Education in Museum. Situation and Perspectives in Bulgaria. Sofia, Gutenberg, 2015, ISBN: 978-619-1760-44-2.
- Nazarska, G. D. (2019).** Genealogical History Far from Pathetic and Prosaic. Genealogia, XXIV, 3 – 4, pp. 253 – 258, ISSN 0861-9573.

Nazarska, G. D. (2007). 'State of Spirit' in the City Memory: 'Places of Memory' for Bulgarian People of Culture in Sofia. In: State of Spirit: 4th Conference of SULSIT, 1 Nov 2006, Sofia, Za Bukvite – O Pismeneh' Press of SULSIT, 2007, ISBN: 978-954-8887-29-8, pp. 411 – 422.

Petrova, T. D. (2015). Safeguarding of Archives in the 21st Century. Ph.D. Thesis, SULSIT.

Vassileva, S. I. (2008). Restoring the Images of Bulgarian Tsars, Spiritual Leaders, and Historical Persons in the Interwar Period. 40th Proceedings of Bulgarian Historical Society (IBID), pp. 475–482, ISSN: 0081-1122.

Zayachka, P. (2023). Intangible Cultural Heritage as a Resource for Development of Sustainable Cultural Tourism. Cultural and Historical Heritage: Preservation, Presentation, Digitalization (KIN Journal), 9(1), ISSN 2367-8038, Institute of Mathematics and Informatics – Bulgarian Academy of Sciences, 141–153. DOI: <https://doi.org/10.55630/KINJ.2023.090111>

Media // Медии

Alexieva, N., E. Stancheva. (2022). How the Graffiti on the Wall of Cinema Hall "Vlaykova" Have Been Painted. Bulgarian National Radio, 5 Jan 2022, 14:02, 16:36 min. Available at: <https://bnr.bg/sofia/post/101581532/kak-baha-izrisuvani-grafiti-na-stenata-na-kino-vlaikova> (last view: 09.03.2022).

Angelov, R. L. (2012). Racho Angelov: Memorial and Heritage Preservation Cause Blog. Available at: <https://rachoangelov.wordpress.com/> (last view: 25.02.2022).

Bachiyska, P. (2021). Initiatives for Exposition of Benches-Letters from Cyrillic Alphabet Continue. Interview. Bulgarian National Radio, Emission Night Horison, 7 May 2021, 64:11 min. Available at: <https://bnr.bg/horizont/post/101464204/prodaljavat-iniciativite-za-pokazvane-na-peiki-s-formata-na-bukvi-ot-kirilicata> (last view: 26.02.2022).

Capital City Directorate of Fire Security and Civil Defence. (2011–2022). Available at: <https://sofia-fire.bg/> (last view: 23.02.2022).

Confederation of Independent Syndicates in Bulgaria. (2023). KNSB in the Whole Country Paid Tribute to the Memory of Workers Died at Workplace. KNSB, 2020. Available at: <https://knsb-bg.org/index.php/2023/04/28/knsb-v-czyalata-strana-otdade-pochit-pred-pametta-na-zaginalite-pri-rabota/> (last view: 09.02.2024).

Dzhambazova, M. (2016). Cityscape in Bulgarian Capital with New Graffiti in Glagolic Script for 1st November. Uspelite.Bg, 31 Oct 2016, 20:11. Available at: <https://uspelite.bg/gradskiyat-peizaj-v-stolitsata-s-novi-grafiti-na-gljolitsa-za-1-noemvri-1> (last view: 10.03.2022).

- Filipova, D., I. Samardzhiev. (2022).** Farm of Tsarnogorski Monastery “Kozma and Damian”. BNT: Brazdi, 8 Jan 2022, 7:51 min. Available at: <https://bnt.bg/news/stopanstvoto-na-carnogorskiya%C2%A0manastir-sv-sv-kozma-i-damyan-v311210-301908news.html> (last view: 03.03.2022).
- Genev, V. (2017).** Bulgarian Woodcarving form Ancient Times to Nowadays. Available at: <https://magicofarts.wixsite.com/woodcastleracho/single-ost/2018/10/20/българската-дърворезба-от-древността-до-днес> (last view: 23.02.2022).
- Georgieva, D. (2017).** Do Heroes of Recent Time Deserve Monument? Nova TV, 15 Nov 2017, 3:58 min. Available at: <https://nova.bg/news/view/2017/11/05/197629/заслужават-ли-паметник-героите-на-новото-време> (last view: 25.02.2022).
- Gorcheva, D. (2021).** Public Facebook Post by Historian Daniela Gortcheva. 152 reactions – 60 Like, 49 Sad, 20 Ha-ha, 15 Wow, 7 Angry, 2 Care, 33 Comments, 2 Shares. Facebook Profile: Daniela Gortcheva, 19 Dec 2021. Available at: <https://www.facebook.com/daniela.gortcheva/posts/10159155476151429> (last view: 25.02.2022).
- Ivanova, M. (1997).** Graffiti as “Media” // [Графитите като „медия“], sp. Bulgarski folklor [Bulgarian Folklore Journal], 5-6, стр./ pp. 104-112, <https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=272528> (last view: 25.02.2022).
- Slaveykov Square. (2022).** Starts Procedure of Dismantling of Monument of Soviet Army. Mayor of Capital District “Serdika” Traycho Traykov Initiates the Relocation “With the Approval of Almost the Whole City Council”. Slaveykov Square, 25 Feb 2022. Available at: <https://www.ploshtadslaveikov.com/zapochva-protsedura-za-demontazh-na-pametnika-na-savetskata-armiya/> (last view: 25.02.2022).
- Standart News. (2013).** After 12 Years the “Indigo” Wound is Still Bleeding. Standart News, 20 Dec 2013. Available at: https://www.standartnews.com/balgariya-obshtestv-2020Нюло/ranata_indigo_i_sled_12_g_karvi-219155.html (last view: 25.02.2022).
- Staykov, A. (2020).** Graffiti: between Vandalism and Protest in Cage. Street Art: from Anonymous Protest of Authors, Invited to Provide the Public with Feeling of Observation a Work of Art. Slaveykov Square, 18 Aug 2020. Available at: <https://www.ploshtadslaveikov.com/grafitite-mezhdu-vandalizma-i-protesta-v-kletka/> (last view: 25.02.2022).
- Sukova, N. (2020).** Ten Feet Woodcarved Statue of Saint Elias Already Wards Firemen in Old Capital. Borba.Bg, 10 Feb 2020, 1729 readings. Available at: <https://www.borbabg.com/2020/01/10/trimetrova-drvena-statuya-na-sveti-prorok-iliya-veche-bdi-nad-pozharnikarite-v-starata-stolitsa/> (last view: 25.02.2022).
- Tumpalov, G. (2022).** Place for Walk and Day-Long Family Recreation. Available at: <https://zamaka.bg/> (last view: 26.02.2022).
- Vachkova, I. (2016).** Overpainted Graffiti of Famous Artist (Mouse-Victoria Georgieva) in Aprilci. Troyan 21, 16 Sept 2016. Available at: https://statii.troyan21.com/2016/09/blog-post_16.html (last view: 05.03.2022).

д-р Мирена Тодорова-Екмекджи

Институт за етнология и фолклористика с етнографски музей при Българска академия на науките, София, България

mhtodorova@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-9532-0677>

Професор, д-р, инж., Галина Богданова

Институт по математика и информатика при Българска академия на науките, София, България

<https://orcid.org/0000-0002-5463-4274>

g.bogdanova@gmail.com

Лиана Гълъбова // Liana Galabova, MA

Независим изследовател, София, България

<https://independent.academia.edu/LGalabova>

lianagalabova@abv.bg

INIS SERIES

*Онлайн поредица на
интердисциплинарната научна мрежа*

Информационно общество

Том 3, 2024

<http://www.math.bas.bg/vt/inis/series/>

*Online Journal of the
Interdisciplinary Scientific Network*

Information Society

Volume 3, 2024

ISSN: 2815-4231

Редактори

*Галина Богданова
Светослав Косев*

Editors

*Galina Bogdanova
Svetoslav Kosev*

Технически редактори

*Николай Ноев
Весела Георгиева*

Technical Editors

*Nikolay Noev
Vesela Georgieva*

Издание на:

*Институт по математика и
информатика при Българска академия на
науките, България*

Published by:

*Institute of Mathematics and Informatics
at the Bulgarian Academy of Sciences,
Bulgaria*

С помощта на:

*Великотърновски университет
„Св. св. Кирил и Методий“, България*

Helped by:

*“St. Cyril and St. Methodius”
University of Veliko Tarnovo, Bulgaria*